

Ігор Плевако

ПОЗИЦІЯ СЕЙМИКУЮЧОЇ ШЛЯХТИ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ДО ПРОБЛЕМ РЕЛІГІЙ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

У парламентаристській практиці Речі Посполитої рішення, що стосувалися суспільно-політичного життя в цілому, у тому числі й релігійної ситуації, ухвалювалися на сеймах, однак, у першу чергу будь-які пропозиції апробувались у воєводських органах місцевого управління – шляхетських сеймиках [12].

У Польсько-Литовській державі, починаючи із середини XVII ст., релігійне питання було досить актуальним і “національна приналежність” часто сприймалась крізь призму віросповідання. У цей час на Волині співіснували християни, які поділялися на православних, католиків, уніатів і протестантів (аріани, антитринітарії, соцініани). По-друге, тут була велика кількість єврейського населення, що сповідувало іудаїзм. На окремих територіях Волині ще з XVI ст. заселились також татари, як правило, представники ісламу. Із середини 60-х рр. XVII ст. конфесійна приналежність була важливим критерієм в офіційній політиці Речі Посполитої щодо стягнення податків, накладення мит і різних оплат, надання і витребування приміщень, а також надання пільг і звільнення маєтків від різних повинностей.

Історіографією фрагментарно досліджувалася запропонована тематика, тому метою даної розвідки є проаналізувати відомі архівні і опубліковані матеріали, праці вітчизняних і польських науковців та показати позицію волинських сеймикуючих до проблем релігії і віровизнання протягом 1648–1696 рр.

Після смерті Владислава IV Вази у травні 1648 р. питання мирного співіснування уніатів і православних (*dyzunityw*) набуло загострення. На коронаційному сеймі Яна Казимира волинським воєводою Адамом Олександром Сангушком королю було запропоновано вирішити непорозуміння і закріпити рішення у “*Pacta Conventa*” [19, 196]. Але питання залишилось нерозв’язаним [18, 120]. На

політичну арену вийшло козацтво на чолі із Богданом Хмельницьким, і однією із його претензій до Речі Посполитої стало питання статусу православної віри. Гетьман, щоб заручитися підтримкою з боку шляхетських осередків, висилає посольства і обмінюється листами із шляхтою східних воєводств Речі Посполитої, у тому числі і Волинського, оскільки тут православ'я відіграло значну роль [16, 115]. Так, перед грудневим сеймом 1650 р. гетьман звернувся із листом, у якому пропонував волинянам підтримати православне віровизнання [6; 10, 196; 12, 246]. Виходячи із інструкції на цей сейм, волинська шляхта не відгукнулась на пропозиції козацтва. Натомість, у інструкції на надзвичайний сейм 1652 р. волиняни вмістили декілька вимог, якими вони, за посередництва сеймика, намагалися захистити права православних та підтвердити права Православної Церкви і віри. Вони просили короля про захист овруцької архімандрії, львівського владництва і тороканських маєтностей, що входили до Жидичинської архімандрії, і, крім того, вимагали повернення усіх церков і святинь у Любліні [7, 396-398].

Вимоги поступок у визнанні православної релігії були задекларовані і в інструкції на сейм 1659 р., у якій волинська шляхта клопотала про залишення Луцького єпископства за Гедеоном Святополком Четвертинським, оскільки була переконана, що це владцтво повинно знаходитися у руках православного. На сеймі 1661 р. волинська шляхта ще раз підкреслила, що після смерті київського митрополита Діонісія Балабана Луцька православна єпархія повинна залишитися у Четвертинського. Крім того, волинська шляхта наполягала на підтвердженні усталеного порядку обрання єпископів. Поряд із цим, у цій же інструкції вміщена вимога лояльності до уніатів.

Внаслідок Андрусівського договору між Річчю Посполитою і Московською державою від 30 січня 1667 р., у польській політичній думці було звернуто більшу увагу на утиск православного віровизнання. Якщо попередні сеймові конституції гарантували свободу грецької релігії і відносну толерантність стосовно неї, то подальші рішення все більше і більше направлені на підтримку унії [11, 477]. Так, на весняному сеймі було ухвалено: духовенство, що прийняло унію, звільнялося від усіх військових повинностей, гіберни тощо. А через рік, у 1668 р., генеральна конфедерація прийняла закон, який стосувався аріан, одночасно утискаючи права православних. Згідно з цією конституцією, особи некаатолицької віри не могли користуватися протекцією попередніх законів, що забезпечували віротерпимість у Речі Посполитій. Як наслідок, в інструкції шляхти

Волинського воєводства на коронаційний сейм 1669 р. знаходимо, з одного боку, рішучі проправославні, а з другого – проуніатські вимоги: підтвердження попереднього порядку вибору єпископів, повернення православним церков у Белзькій землі, а також залишення мстиславського єпископства і лещинської архімандрії у руках православного духівництва. Одночасно сеймик клопотав про повернення київському митрополиту Антонію Вінницькому забраних маєтків і задоволення його вимог стосовно збитків, що заподіяв йому на ґрунті земельних суперечок львівський православний єпископ Йосиф Шумлянський. Варто наголосити, що волиняни також наполягали й на звільненні Білостоцького монастиря та Перемишльського єпископства від військового постою, підтвердженні прав і привілеїв Києво-Печерської Лаври і відновлення церкви св. Михайла у Кременецькому замку [8, 282]. Проуніатська позиція шляхти теж знайшла своє відображення у зазначеній інструкції. Волиняни наполягали на закритті слов'янських друкарень, крім львівської у Руському воєводстві, на звільненні від військових постів мелецької уніатської архімандрії, а також, що варто підкреслити, на встановленні добрих стосунків між православними й уніатами. На основі цього можна зробити висновок, що із цього моменту починається період поступок з боку сеймикуючої шляхти на користь католицького чи уніатського духовенства. Однак, проправославні вимоги поки що домінували. Польський дослідник релігійного життя Речі Посполитої у XVII ст. Яцек Волошин, опираючись на одну із редакцій діаріушів елекційного сейму 1669 р., наводить позицію посла Волинського воєводства Василя Рогозинського (за іншим дослідженням такого парламентаря від Волині не було [13]) в обороні православ'я. За висновком дослідника, посол домагався визнання прав і привілеїв грецької віри і наголошував, “aby od unitywnie doznawali krzywd” [19, 233-234].

Оскільки коронаційний сейм 1669 р. було зірвано, то більшість із названих вимог вносилися у інструкції двох наступних сеймів 1670 р. Так, крім продублювання заманіфестованих у інструкції на попередній сейм вимог, було згадано про відновлення церкви у Кременці і наголошено на підтвердженні прав Православної Церкви. Клопотали не порушувати права власності уніатського архімандрита Анастасія Шептицького, вирішити майнові суперечності між Антонієм (Інокентієм) Вінницьким і Йосифом Шумлянським на користь першого [1, 40]. Крім того, посла мали наголошувати на збереженні прав православного монастиря у Почаєві, а вимога про захист прав і при-

вілеїв православ'я загалом прозвучала окремим пунктом: "Aby religia grecka rity dizuniti przy dawnych prawach, przy wilegiach diplomach i pamieci krolow naszych zachowana..." [1, 40].

Захищаючи уніатів, волиняни у інструкції на січневий сейм 1672 р. наполягали звільнити мелецьку архімандрію від військових постойв [5, 99], а через два роки, у 1674 р., разом із проханням звільнити від податків Мелецький монастир, наголошували на обмеженні прав уніатського митрополита [2, 24 зв].

Однак найбільшого удару зазнало православ'я у зв'язку із ухваленням сеймової конституції 1676 р., що зазіхнула на права автономних православних братств. Справа полягала у тому, що уряд Речі Посполитої поставив собі за мету повернути на католицизм чи уніатство вище православне духовенство. Нижче духовенство, зокрема братства, володіли так званими ставропігіальними грамотами, що були пожалувані їм константинопольськими Патріархами. Згідно з цими документами, братства виходили з-під юрисдикції єпископів і митрополитів і, по суті, підпорядковувались лише Патріархові. Крім того, оточивши себе простолюдом і дрібною шляхтою, братства гальмували процеси колонізації, перебуваючи осторонь унійних процесів, що втілювалися православними ієрархами. На сеймі було схвалено закон, який забороняв братствам підтримувати зв'язки із Патріархом і зобов'язував підпорядкуватись місцевим, вже уніатським, митрополитові і єпископові. Це рішення було мотивоване припущенням, що, ідучи до ворожої Порти, братчики розповідають там про ситуацію у Польщі [11, 479]. Цим уряд намагався позбавити православних "зв'язку із духовними наставниками і, тим самим, знищити клір". Центральна влада була переконана, що православні єпископи перейдуть в унію, і сповідники православ'я, будучи позбавлені духовних лідерів, рано чи пізно приймуть унію. І справді ця політика мала значний успіх. Так, крім львівського православного єпископа Йосифа Шумлянського, вповні, хоч і не афішуючи, підтримали унію перемишльський єпископ Інокентій Вінницький, ігумен Лиснянського монастиря Сильвестр Твардовський та інші. Ян Собеський своїм універсалом ініціював скликання у Любліні сейму, метою якого було усунення усіх суперечок між духовенством, що означало б прийняття унії. Тоді Луцьке православне братство через сеймикуючу шляхту Волинського воєводства згрупувало навколо себе 62 прихильників, серед яких і 35 волинян, і зайняло особливу позицію: відправляючи послів на звичайний сейм 1681 р., частина шляхти прийняла на початку січня 1681 р. інструкцію, у якій, послам, у пер-

шу чергу, заборонялося підтримувати унію. Однак, депутати поїхали не на сейм, а прямо до короля. Посли, серед яких були православний князь, брат луцького єпископа Гедеона Четвертинського Вацлав Четвертинський, брацлавський підстолий Данило Братковський та київський чашник Андрій Гулевич, просили у короля дозволу поїхати по благословіння до патріархів з метою просити прислати чотирьох легатів для обговорення питання про з'єднання церков. Крім того, послам і православним єпископам загалом заборонялося вести дискусії про віру з католиками. При цьому, послы мали наполягати на підтвердженні прав і привілеїв Православної Церкви, підтвердженні права вільного вибору митрополита і єпископів, а також просити короля про покровительство православним і, що важливо, наголошувати на готовності православної шляхти жертвувати собою на благо вітчизни [8, 384]. Король, який раніше сподівався на підтримку Луцького братства, у позиції волинян отримав відсіч у цій нелегкій ситуації і побачив реальний спротив унії [11, 482-483].

Хоч на початку 1681 р. Й. Шумлянський, А. Вінницький, А. Шептицький і С. Твардовський у Варшаві прийняли унію, проте, відправляючи послів на січневий сейм 1681 р., волинський сеймик прийняв інструкцію, у якій було записано пункт про лобювання послами задоволення прохань луцького православного єпископа Гедеона Четвертинського і надання йому “шматка” землі на прибудову до луцького кафедрального собору. А на вересневому сеймику того ж року шляхта ухвалила рішення про звільнення від поголового податку не лише католицького, а й православного духовенства [8, 413-415]. Поряд із цим акти Луцького гродського суду вміщують чимало згадок стосовно утисків майнових і релігійних свобод православних обивателів з боку католицької і уніатської шляхти. Приміром, шляхтичі Гуляницькі та Менцовські захопили майно Кременецького братства, Шимон Жабокрицький – Білостоцького монастиря, шляхтичі Чеконські – Перекальського монастиря, острозький підстароста Ледуховський – землі православної церкви св. Миколи, шляхтич Блендовський – майно Загасцького монастиря, що під Острогом та інші [11, 492-502].

Із середини 80-х, років у посольських інструкціях значно зменшилася кількість вимог стосовно пільг для православних з боку українських сеймиків загалом. Однак, на волинському сеймику час від часу з'являлися такі пункти, а на повітових сеймиках ухвалювалися рішення, що у ситуації загального окатоличування підтверджували лояльне ставлення до “віри предків”. Приміром, у інструкції на

звичайний сейм у Гродно від 5 січня 1688 р. було вміщено прохання луцького єпископа Мелетія Жабокрицького про підтвердження усіх прав і привілеїв Луцького православного братства. Єпископ намагався привернути увагу до своїх вимог тим, що вказував на поховання на території братської церкви великої кількості “славних і заслужених предків” [4, 28]. Перед тим, у одній із лявд 1684 р., було занотовано пункт, яким передбачалося виділення 300 злотих із суми чопового на ремонт понишеного внаслідок пожежі луцького кафедрального собору, де зберігались луцькі земські книги.

В інструкції на сейм 1688 р. шляхта висловлювала вимогу щодо матеріальної підтримки духовенства. Це стосувалось полагодження церкви в Острозі, наголошувалось на необхідності підтримки луцького і володимирського владичтва та інших православних і уніатських храмів, що, внаслідок військових постоїв і стацій, втратили матеріальну базу, тому пропонувалося переглянути накладення гіберн [4, 20].

Наслідком шведської навали 1655-1660 рр. була втрата протестантами своїх позицій у Речі Посполитій. Більшість воєводств виступали за конфіскацію їх майна. У волинську посольську інструкцію 1659 р. було занесено вимоги конфіскації майна аріан і роздання його жовнірам [8, 65]. Згідно із листом познанського воєводи Яна Лещинського до Юрія Немирича, аріанство було більшим лихом, ніж православ'я. Так католик вітав із наверненням останнього з аріанства до православ'я, підкреслюючи при цьому “незначну різницю між грецькою та римською вірою” [9, 108; 12, 237].

Зрозуміло, що інші сеймики займали подібну позицію. Це спричинило значний спротив серед протестантів. На наступному сеймі 1661 р., за передбаченням шляхти, у тому числі і волинської, аріани мали відстоювати свої права. Волиняни були проти таких заходів і в інструкцію вмістили вимогу про заборону аріанства, доручивши послам докласти усіх зусиль, щоб унеможливити надання голосу самим “польським братам”, а також їх протекторам [8, 94]. З того часу на сеймику це питання не порушувалося.

Відправляючи послів на сейм 1662 р., волинська шляхта наголосила на збереженні луцької католицької кафедри, кляшторів і костьолів по усьому воєводству [8, 139]. Згідно з інструкцією на сейм 1667 р., посла лобювали звільнення сіл, що належали Луцькій єзуїтській колегії, від сплати податків і військового постою, оскільки “католицька віра повинна процвітати, а костьоли охоронятися від спалювання” [15, X – XIII]. “Коли ці фундаменти і колони

стоять міцно, то вони охороняють державну машину від потрясінь, і, навпаки, якщо попадають, внаслідок будь-яких хвилювань, то і держава знаходиться у небезпеці” [8, 139]. Посли також клопотали про духовні ордени св. Бригіти і Боніфація у Луцьку, а також луцьких домініканців. У кінці 60-х років, крім десятини, католицькі ордени намагалися створити ще одне джерело прибутку: католицький клір підбурював осіб, що навчалися у їхніх школах, до переходу у духовне звання і відмови на користь церкви від майна, що їм належало. Це зустріло сильний спротив багатьох сеймиків, у тому числі і волинського, який у інструкції на коронаційний сейм висунув вимоги припинити таку практику [8, 272].

Із початком Хмельниччини економічні позиції єврейського населення значно погіршились. Вважаючи євреїв одними із винуватців соціальних негараздів, по них було завдано сильний удар із боку повсталого народу. Саме 1648 р., за висловленням польського дослідника А. Казьмерчика становив нову віху в історії єврейських погромів [17, 8]. Волинська шляхта протягом другої половини XVII ст. проводила досить непослідовну політику стосовно євреїв: від соціально-економічних утисків до підтримки.

Інструкцією на осінній сейм 1650 р. волянини просили звільнити єврейське населення від подимного податку, зважаючи на знищення їх майна [7, 385]. У 1690 р. волинська шляхта ухвалою реляційного сеймика звільнила погорілих євреїв містечка Торчина від сплати не лише подимного, а й від шеленжного і чопового [5, 85]. А у 1683 р. волянини заступились за євреїв, дозволивши їм занести до гроду протестацію про порушення їх майнових прав. У інструкцію на сейм 1688 р. було занесено клопотання про закріплення на конституційному рівні трибунальського декрету щодо отримання компенсації за відібрання різних товарів задніпровськими купцями у володимирського єврея Ізраєля Маркевича. Йшлося про повернення скривдженому суми у розмірі 60 тисяч злотих [4, 1370].

У 1658 р. єврейське населення сплачувало подимний податок. На реляційному сеймику Волинського воєводства від 23 вересня 1658 р. було ухвалено рішення про стягнення потрійного подимного з усіх платників, у тому числі і євреїв [8, 41].

На звичайному сеймику від 3 грудня 1680 р. обговорювалось питання служби челяді у євреїв. “Ті, хто служить у євреїв у містах і селах, – йшлося у лядді, – повиненні платити учетверо вищу ставку поголовного” [8, 393]. Таким заходом шляхта намагалась вивести християн з-під економічної залежності від євреїв.

Волинська шляхта звертала свою увагу на осіб мусульманського віросповідання, головним чином, на татарів. Відправляючи послів на коронаційний сейм 1669 р., волиняни вмістили пункт, згідно з яким татарам було заборонено будувати мечеті на землях шляхти [8, 283]. Як відомо, цей сейм було зірвано, і подібну вимогу волиняни повторили у інструкції на звичайний сейм 1670 р. [1, 44]. У лядві пролонгованого сеймика від 22 квітня 1684 р. було вирішено стягувати контрибуцію від підданства з татарів, що проживали в Острозі [3, 260].

Отже, позиція волинського сеймика щодо справ релігій у Речі Посполитій загалом була відмінною від позиції інших сеймиків. Аналізуючи інструкції і лядви Волинського воєводства, без сумніву можна констатувати, що в умовах політики окатоличення, яка проводилася впродовж другої половини XVII ст., сеймик залишався толерантним до православ'я. Більше того, протягом 50-70 рр. XVII ст. волинянами активно захищалася Православна церква від тиску з боку Католицької й Уніатської. Ухвалами сеймиків матеріально підтримувалися єпископії, церкви, парафії, церковні сановники не лише Луцького, Кременецького та Володимирського повітів, а й "священні обителі" в інших воєводствах, зокрема у Люблінському, Руському, Подільському. Крім того, у волинських сеймикових інструкціях відобразилася підтримка й інших християнських релігій: греко-католицької (уніатської) і католицької з їх структурами і духовними орденами. Винятком із цього стала категорична заборона волинською шляхтою аріанства. Варто підкреслити, що ставлення волинської шляхти до інших віросповідань, зокрема, мусульманства, а особливо, іудаїзму, залежало від ситуації. Приміром, щоб поповнити казну, значною мірою підтримували політику обтяження різними стягненнями і поборами єврейське населення. З мусульман, в особі татарів, стягували встановлену контрибуцію і не дозволяли поширення цієї релігії на території шляхетських маєтків.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 25: Луцький градський суд – Оп. 1. (далі ЦДАК). – Стр. 327: Актова книга 1670 р.
2. ЦДАК. – Стр. 345: Актова книга 1674 р.
3. ЦДАК. – Стр. 385: Актова книга 1684 р.
4. ЦДАК. – Стр. 403: Актова книга 1688 р.
5. Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie: zbiór Branickich z

Suchej: sygn. 323/409.

6. Biblioteka Muzeum im. ks. Chartoryskich w Krakowie. – Rkps. 417.
7. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Коммисией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волинском генерал-губернаторе (далі АЮЗР). – К., 1861. – Ч. II. – Т. 1.: Постановление дворянских сеймиков в Юго – Западной России (1569 – 1654 гг.) – 414 с.
8. АЮЗР. – К., 1888. – Ч. II. – Т. 2. – 635 с.
9. Герасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – 216 с.
10. Документи Богдана Хмельницького, 1648 – 1657 pp. – К., 1961. – 610 с.
11. Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К., 1995. – 816 с.
12. Плевако І. Сеймик Волинського воєводства у другій половині XVII століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2007. – 20 с.
13. Плевако І. Посольська репрезентація Волинського воєводства у другій половині XVII ст. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 11. – С. 54–79.
14. Плехій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні: Пер. з англ. – К., 2005. – 496 с.
15. Стороженко Н. Отношение западно-русских дворян второй половины XVII века к вопросам религиозным и сословным // АЮЗР. – К., 1888. – Т. 2. – Ч. 2. – С. I – XLIX.
16. Chycczewska-Hennel T. ЇwiadomoŃж narodowa szlachty ukraieckiej i kozaczyzny od schyiku XVI do poiowy XVII w. – Warszawa, 1985. – 188 s.
17. KaŃmierczyk A. Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec їydow w drugiej poiowie XVII wieku. – Warszawa, 1994. – 176 s.
18. Tazbir J. Antytrinitaryzm na ziemiach ukraieckich w XVII wieku // Z polskich studyw slawistycznych. – Ser. 4: Historia. – Warszawa, 1972. – S. 91 – 120.
19. Woioszyn J. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648 – 1696. – Warszawa, 2003. – 329 s.